

ZASTARALÝ RADAR

Oskar Krejčí

Program výstavby radaru v Česku a raketové základny v Polsku je zastaralý. Alespoň tak to tvrdí autoři pozoruhodné dvousetstránkové *Zprávy nezávislé pracovní skupiny o protiraketové obraně, kosmických vztazích a 21. století*. Ti se nerekutují z odpůrců, ale naopak z řad prominentních obhájců protiraketové obrany na takových prestižních pracovištích, jako jsou Institute for Foreign Policy Analysis, Heritage Foundation, High Frontier, Claremont Institute či George C. Marshall Institute. Podle jejich závěru je vybudování radarové základny v Česku zbytečné. Skutečně funkční protiraketová obrana, která by měla zabránit „kosmickému Pearl Harboru“, musí mít tři hlavní komponenty:

- Kosmické zbraňové systémy, především ty, které již byly připravovány na přelomu 80. a 90. let minulého století v rámci projektu **Brilliant Pebbles**;
- Modernizované námořní systémy;
- Pouze dvě pozemní stanoviště, a to v USA, konkrétně na Aljašce a v Kalifornii, tedy nikoliv v Evropě.

* * *

Systém, jehož součástí by měla být i americká vojenská základna v Česku, byl od počátku budován jako součást Národní protiraketové obrany USA (NMD), tedy obrany území Spojených států. Radar v Česku i rakety v Polsku jsou ale dnes vydávány za součást obrany Evropy. Tak tomu je například ve dvanáctistránkové brožurce *Návrh Spojených států amerických na rozmístění prvků protiraketové obrany v Evropě*, kterou v češtině vydala společně ministerstva zahraničí a obrany USA (v angličtině se tato brožurka jmenuje *Předpokládané výhody základny USA v Evropě*). V ní už

nebezpečí nepředstavuje Severní Korea, ale pouze Írán. Podle argumentace z této brožurky základny v Česku a Polsku slouží ve vztahu k USA jenom jako záložní – Spojené státy má především chránit základna v Grónsku. **Základny v Česku a Polsku jsou prý určeny hlavně pro obranu Evropy.** Ovšem t při takovémto pojetí má velení celého globálního systému (U. S. Ballistic Missile Defense System – BMDS) zůstat v amerických rukou (s. 5 a 6). Dlužno dodat, že obrázek v této brožurce (s. 5), nevypadá přesvědčivě – raketa zničená nad Baltickým mořem asi nemíří na Evropu.

Témata, která dnes hýbou českou politickou scénou, se v USA diskutují – alespoň při projednávání rozpočtu – již více než půl století. Program vývoje raket pro tyto účely odstartovalo memorandum nadporučíka Jacoba W. Schaefera. Ten se roku 1944 obrátil na své armádní velitele s návrhem vyvíjet a vyrábět rádiem řízené protiletadlové rakety. O rok později Bell Laboratories a její výrobní divize Western Electric začaly na tomto projektu pracovat – a tak vzniklo několik generací raket Nike.

Vývoj raket Nike Zeus, prvních protiraketových raket, začal v roce 1955 – tedy přibližně dva roky před vypuštěním první družice země. Rozmístován byl tento systém od roku 1965. Ovšem již generační předchůdce této rakety, Nike Herkules (který byl sice ještě protiletadlový, ale též již byl vybaven jadernou náloží), byl rozmístěn v zahraničí, a to v Asii i v Evropě.

Plány na představení radarů do zahraničí, které by měly být součástí protivzdušné obrany USA, pocházejí z roku 1946 – jednalo se o pás radarů kolem 50. rovnoběžky od Pacifiku po Atlantik, tzv. Pinetree Line. Projekt

rychle zastaral a nahradila jej **DEW Line**. Ta sahá od Aljašky, přes Kanadu, Faerské ostrovy, Grónsko až po Island. Když byl projekt v roce 1957 spuštěn, bylo v něm 63 radarových stanic.

Hitem omezené obrany proti mezikontinentálním balistickým raketám se koncem 60. let minulého století stal **Safeguard Program**. Prudký rozvoj protiraketových systémů pak zbrzdila **Smlouva o omezení systémů protiraketové obrany (ABM Treaty) mezi USA a SSSR z roku 1972**. Protože předpokládala, že v obou účastnických státech budou pouze dvě protiraketová stanoviště (jedno kolem hlavního města a druhé kolem jedné základny mezikontinentálních balistických raket), nastalo období demontáží nadbytečných stanovišť. Dodatek ke smlouvě z roku 1974 snížil počet těchto stanovišť na jedno a Spojené státy si ponechaly ochranu raketové základny (Grand Forks Air Force Base v Severní Dakotě).¹

Novým impulzem pro rozvoj protiraketové obrany se stala **strategická obranná iniciativa (SDI)**, známá jako program „hvězdných válek“. Tento program oficiálně vyhlásil prezident Ronald Reagan v březnu 1983 a měl zajistit ochranu Spojených států před sovětskými mezikontinentálními balistickými raketami.

Novinek, které mají ohlas i v dnešních diskusích, bylo v SDI hned několik. Předně tento projekt předpokládal **přesunutí nejdůležitějších částí protiraketové obrany do kosmu**, čímž **obrana dostávala rysy globálního systému**. Nové mělo být i využití **laserových prostředků na družicích** k ničení nepřátelských raket. Předpokládalo se nasazení **nových raket-lapačů startujících z pozemních základen**. Novinkou měly být i **monitorovací a naváděcí systémy jak pozemní, tak i kosmické**. Projekt nebyl realizován, prezident Bill Clinton od globálního programu protiraketové obrany odstoupil, ale ve vývoji a testech některých jeho komponentů se pokračovalo dál.

Tabulka č. 1: Výdaje USA na protiraketovou obranu v miliardách dolarů

fiskální rok	'85	'86	'87	'88	'89	'90	'91	'92	'93	'94	'95
návrh prezidenta	1,8	3,7	4,8	5,2	4,5	4,6	4,5	5,2	5,4	3,8	3,2
schváleno	1,4	2,8	3,2	3,6	3,7	4,0	2,9	4,1	3,8	2,8	2,8

fiskální rok	'96	'97	'98	'99	'00	'01	'02	'03	'04	'05	'06	'07
návrh	2,9	2,8	2,6	3,6	3,3	4,5	8,3	6,7	7,7	9,2	7,8	9,3
schváleno	3,4	3,7	3,8	3,5	3,6	4,8	7,8	7,4	7,7	9,0	7,8	9,4

Pramen: [Missile Defense Agency](#)

Dnes diskutovaný program NMD je přímým dědicem SDI. Jeho současná podoba vyrůstá z **direktivy NSD 23 prezidenta George Bushe ml. z prosince 2002**. Je spojen s **vypovězením ABM Treaty** ze strany USA. Ve své

původní podobě měla NMD být malou variantou SDI, neboť oficiálním cílem je **ochrana proti omezeným raketovým možnostem tzv. darebáckých států**. První generace NMD zahrnuje **sledovací systémy v kosmu a pozemní i námořní radarové plus raketové základny**. NMD je oficiálně orientována na **ničení nepřátelských raket kinetickou energií**.

Pro oba globální projekty protiraketové obrany – SDI i NMD – je příznačné, že **lze poměrně snadno popsat jejich úvodní model, který se měl realizovat, nikoliv však koncovou podobu**: na výchozí projekty se v obou případech začaly nabalovat projekty nové. Když nedojde k zásadním politickým rozhodnutím, je **současná fáze globálního rozmístování amerického systému NMD pouze začátkem stále bujícího výzkumu, vývoje a rozmístování nových protiraketových systémů**.

* * *

Už v době zavádění raket Nike Zeus se objevila i první technická kritika: Robert McNamara – ministr obrany v Kennedyho vládě – upozornil, že tento systém není schopen rozlišit rakety s jadernou náloží od raket nesoucích atropy. Postupně se ve Spojených státech vyprofilovaly dvě roviny kritiky protiraketové obrany: **jedna linie upozorňuje na nemožnost protiraketové obrany, druhá kritizuje technickou zastaralost**.

Dodnes inspirující je **shrnutí argumentů o neúčinnosti SDI**, které provedli autoři článku *Prezidentská volba: Hvězdné války, nebo kontrola zbrojení* publikovaného v zimě 1984/1985 prominentním americkým časopisem Foreign Affairs. **Nejznámější americkou kritiku současného projektu NMD přinesla v červenci 2003 Americká fyzikální společnost**. Upozornila mimo jiné, že pro zničení raket v první fázi letu z Íránu či KLDR je v případě jedné rakety na pevné palivo nutné mít nejméně 1600 kosmických lapačů v ceně 57 až 224 miliard. Kdyby se jednalo o jednu raketu na tekuté palivo, bylo by zapotřebí 700 lapačů v ceně 27 až 78 miliard dolarů.

Některé kritiky připomínají, že **NMD je obranou proti neexistujícímu nebezpečí, která nevnímá nebezpečí reálná**. Příkladem může být upozornění, že **pro vlastníka jedné či několika jaderných náloží – ať již se jedná o teroristy, nebo o tzv. darebácké státy – je snazší dopravit ji do Spojených států na lodi do přístavu než mezikontinentální raketou**. Program NMD ve své současné podobě **nezajišťuje ochranu před raketami středního či krátkého doletu, které by byly odpáleny z lodí blízko pobřeží USA**.

V souvislosti s ochranou před teroristickými útoky někteří autoři uvádějí, že kdyby ochrana byla dokonalá, nebyly by do USA **pašovány drogy**. V roce 2004 vydalo 49 amerických generálů a admirálů ve výslužbě prohlášení, ve kterém požadují přesunout peníze vydávané a plánované na NMD na domácí obranné projekty – například zdokonalení ochrany přístavů či železnic před teroristy.

Kritici současného programu NMD, o nichž se mluví v úvodu této studie, míří jinam. Podle *Zprávy nezávislé*

¹ Viz blíže BERHOW, Mark A.: *US Strategic and Defensive Missile Systems 1950-2004*. Oxford and New York: Osprey Publishing, 2005.

pracovní skupiny o protiraketové obraně, kosmických vztazích a 21. století by základem funkční protiraketové obrany by se mělo stát **družic-zabijáků**, které byly vyvíjeny v rámci programu **Brilliant Pebbles** na přelomu 80. a 90. let minulého století. Tyto družice o váze 1,4 a 2,6 kg a velikosti „tradičního melounu z Jižní Karolíny“ mají mít vlastní obranný systém a **schopnost ničit nepřátelské mezikontinentální rakety ve všech třech fázích letu**. Družice by měly být vypuštěny do roku 2010.

Stavět pozemní základny protiraketové obrany znamená ustrnout na zastaralých představách. Jak tvrdí autoři citované *Zprávy nezávislé komise*, „pouze protiraketová obrana umístěná v kosmu může být skutečně globálním systémem“. V cenách z roku 2005 by měl program Brilliant Pebbles stát 16,4 miliard dolarů (s. 10-11 a 113). Theresa Hitchens v recenzi této zprávy pro *Bulletin of the Atomic Scientists* upozorňuje, že původně měl systém mít 100 tisíc a později sedm tisíc družic (s.77).

Podle citované *Zprávy nezávislé komise by existující součásti systému protiraketové obrany na mořích a oceánech (tedy Aegis a Standard Missile) měly být zdokonaleny*. Kromě úkolů souvisejících s obranou proti mezikontinentálním balistickým raketám by měl tento subsystém **zajistit obranu před raketami středního doletu odpalovanými z lodí**. Protiraketové systémy na lodích, právě tak jako pozemní základny, mají ale podle této analýzy mít pouze význam regionální či lokální. Zároveň by však americké pozemní základny „neměly být rozšiřovány za v současné době rozvinuté na Aljašce a v Kalifornii“ (s. 114). Tedy – **žádný americký radar v Česku**. V rámci spolupráce s NATO by měl ovšem být vytvořen „systému systémů“. „Logická dělba práce“ v tomto supersystému prý vyžaduje, aby se „Spojené státy soustředily především na kosmické a ostatní komponenty, zatímco koaliční spojenci by se měli věnovat především námořním a pozemním systémům“ (s. 116).

* * *

Prvořadým úkolem každé vojenskopolitické strategie je identifikace protivníka a výběr prostředků použitelných proti němu. Podle autorů *Zprávy nezávislé pracovní skupiny o protiraketové obraně, kosmických vztazích a 21. století* by měla mít NMD **globální dosah a chránit USA, jejich ozbrojené síly v zahraničí i koaliční spojence před nebezpečím ze všech azimutů**. Současná propaganda pokládá části systému NMD, které mají být umístěny v Česku a v Polsku, za ochranu proti raketám z Íránu, nikoliv proti Rusku. Jenže:

- **Žádné rakety, které by mohly zasáhnout Spojené státy, Írán nemá;**
- **Zacílení v rámci NMD rozmístěných raket, ale též funkci radarů, lze změnit.**

Dosavadní zkušenosti ukazují, že jakmile bude první generace systému NMD rozvinuta, je možné zhušťovat síť raket a radarů i jejich dosah a funkci. A jakmile potenciální protivník zdokonalí své zbraně, bude nutné také provést upgrade systému NMD. **Má-li být systém NMD**

funkční, jeho financování nezná hranic. Jak ukazuje tabulka číslo 1, podle oficiální *Missile Defense Agency* bylo od roku 1985 vydáno na protiraketovou obranu USA 107 miliard dolarů. Tato agentura pak v *návru rozpočtu* (s. 17) předpokládá, že údržba protiraketových systému bude až do roku 2013 stát každoročně přibližně jednu miliardu, ovšem **na vývoj pro potřeby NMD bude vydáno šest až sedm miliard dolarů ročně**.

Počátek hledání protivníka, jemuž má NMD čelit, je v lednu 1995. Tehdy zasedl 104. Kongres USA, v jehož obou komorách získali většinu republikáni. V roce 1997 pak tento Kongres zřídil **Komisi na vyhodnocení raketové hrozby pro Spojené státy**. Její *zpráva z roku 1998* našla nebezpečí v Rusku a v Číně. Zároveň však dospěla k závěru, že hrozba představovaná řadou nepřátelských rozvojových států „je širší, bezprostřednější a rozvíjí se rychleji, než bylo uvedeno v odhadech a zprávách zpravodajské komunity“, a že „Spojené státy nedostanou téměř žádné nebo vůbec žádné varování před operačním nasazením“ raket schopných zasáhnout území USA. **Komise uvedla, že Írán a Severní Korea budou představovat pro Spojené státy raketovou hrozbu během pěti let a Írák během deseti let**. Šéfem této komise byl Donald Rumsfeld, pozdější ministr obrany USA ve vládě George Bushe ml.

Argumentace ze zprávy Rumsfeldovy komise se stala základem zdůvodnění NMD. Oficiálně se má NMD stát ochranou Spojených států proti nepředvídatelnému jednání „darebáckých států“. Jenže podle *Strategie národní bezpečnosti Spojených států amerických*, kterou americký prezident George Bush ml. podepsal v září 2002 a následně v upravené podobě roku 2006, je problém nazírán šířeji. V této doktríně je představena **orientace na preventivní války** „vůči vznikajícím hrozbám ještě před tím, než se plně zformují“. Tato doktrína **nahradila tezi o rovnováze strachu ideou preventivních úderů** – a to se již netýká pouze tzv. darebáckých států.

Diskutovaný radar v Brdech má být součástí systému, který se **rozpíná od Aljašky, přes Japonsko a Austrálii do Evropy a Grónska – obkličuje jádro euroasijského kontinentu**. Také citovaná *Zpráva nezávislé pracovní skupiny o protiraketové obraně, kosmických vztazích a 21. století* spojuje nebezpečí z tzv. darebáckých států také s hrozbou ze strany „strategických konkurentů, Ruska a Číny“ (s. 112). A jak připomíná *Theresa Hitchens*, jedním z autorů této zprávy je Keith Payne, prezident National Institute for Public Policy, jeden z „architektů současné doktríny Bushovy administrativy propagující preventivní užití jaderných zbraní“ (s. 76).

Dnes již klasické vyjádření skryté logiky NMD obsahuje článek Keira Liebera a Daryla Presse nazvaný *Vznik nukleární nadřazenosti USA*, který byl roku 2006 otištěn v prestižním americkém časopise Foreign Affairs. Podle jeho autorů „po skončení studené války byl (americký) nukleární arzenál významně vylepšen“, naopak ruský upadal. Zdůrazňují, že modernizace jaderných sil USA

nebyla namířena proti „darebáckým státům“ či teroristům. Současné a budoucí jaderné síly USA jsou projektovány tak, aby byly „schopny preventivního odzbrojovacího úderu proti Rusku nebo Číně“. **Autoři tvrdí, že propočítali, že překvapivým americkým útokem může být ruský i čínský jaderný arzenál zničen a případné jeho zbytky mohou být zachyceny novou protiraketovou obranou** (s. 42-54). Rozpracovanější zdůvodnění svých závěrů autoři publikovali v témže roce v časopise *International Security*.

* * *

Jestliže budou za **výchozí axiom** při zdůvodnění potřeby protiraketové obrany USA přijaty teze, že

- Írán a KLRD mohou mezikontinentální balistické rakety někdy v budoucnu mít a
  - ruské a čínské rakety mohou být použity proti USA,
- pak se argumentace autorů *Zprávy nezávislé pracovní skupiny o protiraketové obraně, kosmických vztazích a 21. století* jeví jako logická: **budování pozemních stanic v Evropě je zastaralá představa o protiraketové obraně**. Jenže sám o sobě je tento axiom velmi sporným ideologickým předsudkem.

Nejde pouze o to, že se předpoklady zprávy Rumsfeldovy komise nenaplnily. Základní problém je obecnější: jak zacházet s potenciálním nebezpečím?

Tabulka č. 2: Státy s největšími vojenskými výdaji v roce 2006 v miliardách dolarů, konstantní ceny roku 2005)

stát	výdaje	Výdaje na hlavu	podíl (%) na světových výdajích
USA	528,7	1 756	46
Británie	59,2	990	5
Francie	53,1	875	5
Čína	[49,5]	[37]	[4]
Japonsko	43,7	341	4
mezisoučet pěti	734,2		63
Německo	37,0	447	3
Rusko	[347]	[244]	[3]
Itálie	29,9	514	3
Saudská Arábie	29,0	1 152	3
Indie	23,9	21,0	2
mezisoučet deseti	888,7		77
svět celkem	1 158	177	100

Pramen: *Stockholmský institut pro výzkum míru, SIPRI*

Celý projekt NMD vychází z předpokladu, že **pouze bezkonkurenční vojenská nadřazenost může Spojeným státům zajistit bezpečnost a nadvládu**. Nadřazenost pak byla pochopena jako **potřeba zajistit takovou vojenskou sílu USA, která by byly větší, než jakákoliv možná koalice států**. Také proto jsou vojenské výdaje USA tak obrovské – jak ukazuje tabulka číslo 2.

V americké politické kultuře je hluboce zakořeněna představa, že politické problémy mají jednoduchá

vojensko-technické řešení. Že převaha ve vývoji moderních zbraní zajistí nadřazenost a tím i možnost vynutit si požadované jednání jiných lidí i států. Mnohokrát tomu v lidských dějinách bylo. Ale nestalo se tak na bojištích Indočíny v 70. letech minulého století a neděje se tak ani v Iráku. **Většina politických problémů má politická řešení – také spory USA s KLRD a Íránem lze snáze řešit přímým jednáním s Pchjongjangem a Teheránem než hrozbou silou či použitím síly**.

Je příznačné, že **brazilský program využití jaderné energie, který je podobný íránskému**, nevyvolává žádné mezinárodní spory. Zřejmě proto, že **problém není program sám, ale politika Íránu – nebo její vnímání na Západě**. Jak upozorňuje americký odborník na tuto problematiku Wolfgang Panofsky v článku *Nukleární nebezpečí*, pouze přístup, „který nebude diskriminovat mezi >dobrymi státy< a >špatnými státy<, může zabezpečit každému státu >nezcizitelné právo< rozvoje mírového využití nukleární energie bez zvýšení rizika šíření jaderných zbraní“ (s. 116).

Bezpečnost a mimořádné postavení USA v současném světě lze snáze zajistit diplomatickými, ekonomickými a kulturními nástroji než vojenskou silou. Situace po okupaci Iráku ukazuje, že ani historicky nebývalé silná mocnost, jakou jsou Spojené státy, nedokáže sama problém bezpečnosti USA vyřešit. Obrovská moc Spojených států spojená se zájmy jejich spojenců a respektující oprávněné požadavky dalších velmocí – to je cesta, která vede mnohem spolehlivěji ke stabilizaci mimořádného postavení USA, než unilaterální spoléhání na vojenskou sílu.

Největším problémem NMD, a tedy i chystaných amerických vojenských základů v Česku a v Polsku, je **zavržení myšlenky kontroly zbrojení a odzbrojení**. Od okamžiku, kdy George Bush ml. v roce 2001 vypověděl Smlouvu o omezení protiraketové obrany, začalo být zřejmé, že Washington vsadil na unilaterální politiku a nové závody ve zbrojení. Právě **ABM Treaty činila ambice supervelmocí čitelnými a zvýšila mezi nimi vzájemnou důvěru**. **Tyto smlouvy o kontrole zbrojení mohly sloužit jako základ smluv o odzbrojení**.

NMD představuje snahu o **změnu poměru sil**. Většina zastánců tohoto projektu tento fakt nepopírá – pouze se domnívá, že mocenská nadřazenost USA už existuje a NMD pouze usiluje o její zkvalitnění či zvětšení. Ovšem nastartované zbrojní programy Ruska a Číny ukazují, že Nixonova slova pronesená roku 1972 v předvečer podpisu **ABM Treaty** o tom, že snaha získat převahu vyvolává okamžitou reakci, platí i v 21. století.

Protože **vojáci chápou zlepšení obrany USA jako předpoklad bezpečného útoku amerických ozbrojených sil**, je přirozené, že pokračování programu NMD vnímají některé státy jako nebezpečí pro sebe. Navíc **NMD je součástí širší politické koncepce, při jejíž realizaci dochází k posouvání vojenských základů USA stále blíže k ruským hranicím** – což snižuje věrohodnost prohlášení o tom, že NMD není zaměřen proti tomuto

státu. Rusko a Čína zahájily jak modernizaci svých ozbrojených sil, tak i hledání nových spojenců. Moskva zmrazila svoji účast na [Smlouvě o konvenčních ozbrojených silách v Evropě](#). Navíc stále hlasitěji mluví o možnosti odstoupit od „reliktu studené války“, od [Smlouvy o likvidaci raket středního a kratšího doletu](#). **Výsledkem washingtonské unilaterální politiky s důrazem na vojenskou sílu je zhoršování postavení USA.** Především proto je zvažovaný radar v Brdech zastaralý: projekt NMD neodpovídá požadavkům bezpečnosti na počátku 21. století.

Napětí mezi mocnostmi nesnížily ani nabídky amerického ministra obrany, které přednesl při své říjnové návštěvě Prahy. Navrhl, že by na americkou vojenskou základnu v Brdech mohli přijít ruští pozorovatelé a že by radar byl aktivován jen v případě, že by se hrozba z Íránu ukázal jako reálná. Problém je v tom, že americký ministr

předložil návrh, o němž věděl, že je v Česku velmi obtížně přijatelný. V Moskvě zase vědí, že příslib neaktivovat radar lze snadněji porušit než vypovědět Smlouvu o omezení systémů protiraketové obrany.

* * *

Zatím jediným prokazatelným výsledkem programu Národní protiraketové obrany USA je podlamování vzájemné důvěry mocností, což následně vede k novým nekontrolovatelným závodům ve zbrojení. **Ve chvíli, kdy by se lidstvo mělo soustředit na odstraňování hladu na zemi a čelit klimatickým změnám v atmosféře, zahajuje zbrojení v kosmu.**

Nebezpečí mezikontinentálních raket směřujících z Íránu či KLR je určitě vzdálené a možná fiktivní. Narušení mocenské rovnováhy a zkomplikování vztahů mezi některými mocnostmi je ale reálné i aktuální.

Profesor PhDr. Oskar Krejčí, CSc. (1948)

je prorektorem [Vysoké školy mezinárodních a veřejných vztahů](#) v Praze, vědeckým pracovníkem Ústavu politických věd SAV v Bratislavě a učí na Fakultě politických věd a mezinárodních vztahů UMB v Banské Bystrici. Publikoval sedmnáct vědeckých knih a přibližně tisíc nejrůznějších studií a článků. Byl poradcem dvou předsedů československé federální vlády.

Pro studijní potřeby svých členů a dalších zájemců vydalo sdružení *Res publica, sdružení pro informace* (IČO: 65996321) v září 2007 ve spolupráci s *Vysokou školou mezinárodních a veřejných vztahů Praha*.
© Res publica, sdružení pro informace a autor, přetisk jen se souhlasem.

Citace jsou možné s uvedením autora a vydavatele.

Za obsah materiálu ručí autor.

Kontakt: ✉ publica@publica.cz ☎ 608501792.
